

**ZEND DÖNEMİ ŞİRAZ’INDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT: WILLIAM FRANCKLIN’İN
GÖZLEMLERİ (1786-1787)***

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1715797>

 ALİ DOĞAN DEMİR** - ALPASLAN DEMİR***

ÖZ

Seyahatnameler, yalnızca seyyahların bireysel deneyimlerini ve gözlemlerini aktardıkları anlatılar olmakla sınırlı kalmaz; aynı zamanda bir toplumun tarihi, kültürel ve coğrafi yapısına dair önemli veriler sunmaları bakımından da dikkate değer kaynaklardır. Bu metinler, özellikle geçmiş toplumların tarihsel ve kültürel bağlamlarını anlamada temel başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, seyahatnamelerde aktarılan bilgilerin, seyyahın gözlem yaptığı zamanın ve mekânın koşullarıyla sınırlı olduğu göz önünde bulundurulmalı; bu metinler, bağlamsal sınırlamaları dâhilinde ve eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Bu çerçevede, 18. yüzyılın sonlarında İran’ı ziyaret eden William Francklin’in seyahatnamesi, dönemin İran toplumuna dair zengin gözlemler içermesi bakımından dikkat çekicidir. Francklin, özellikle Şiraz kentine odaklandığı bu eserinde, kentin mimari dokusunu, toplumsal düzenini, ekonomik yapısını ve dini yaşantısını ayrıntılı biçimde betimlemiştir. Yerel halkın yaşam tarzı, beslenme alışkanlıkları ve dini inançlarına dair sunduğu gözlemler, dönemin İran toplumuna dair sosyolojik çıkarımlar yapılmasına olanak sağlamaktadır. Francklin’in anlatısında, Şiraz’daki sosyal ve kültürel atmosfer aktarılırken, Batı toplumlarıyla İran toplumu arasındaki değer ve norm farklılıklarına da dikkat çekilmektedir. Bu yönüyle eser, özellikle Zend döneminin sosyo-kültürel yapısını inceleyen araştırmalar için önemli bir kaynak niteliğindedir.

İran, binlerce yıllık tarihsel mirası, coğrafi çeşitliliği ve kültürel zenginliğiyle tarih boyunca seyyahların ve araştırmacıların ilgisini çeken bir ülke olmuştur. Farklı uygarlıkların kesişim noktasında yer alması, İran’ı hem ulusal hem de uluslararası düzeyde önemli bir kültürel merkez hâline getirmiştir. Bu bağlamda William Francklin’in gözlemleri, yalnızca bireysel bir seyahat anlatısı değil, aynı zamanda dönemin İran toplumunun sosyal yapısı, gelenekleri ve kimlik unsurları hakkında önemli veriler sunmaktadır.

Bu çalışma, Francklin’in seyahatnamesine dayalı olarak, İran halkının milli kimliğini şekillendiren unsurları analiz etmeyi amaçlamaktadır. Özellikle Zend dönemine özgü toplumsal geleneklerin nasıl biçimlendiği ve bu geleneklerin temel sosyal normlar (örneğin evlilik ritüelleri) ile nasıl ilişkilendiği incelenmektedir. Francklin’in Şiraz’a dair gözlemleri, İran toplumunun değerler sistemi ve normatif yapısına dair derinlemesine bir kavrayış geliştirilmesine katkı sağlamakta; böylece dönemin sosyal dokusunun daha iyi anlaşılmasına imkân tanımaktadır.

Anahtar Kelimeler: William Francklin, Seyahatname, Bengal, İran, Şiraz.

**SOCIO-CULTURAL LIFE IN SHIRAZ DURING THE ZAND PERIOD: OBSERVATIONS OF
WILLIAM FRANCKLIN (1786-1787)**

ABSTRACT

Travel accounts are not limited to narratives that merely convey the individual experiences and observations of travelers; they are also noteworthy sources in terms of providing important data on the historical, cultural, and

* Bu çalışma, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde, Ali Doğan DEMİR tarafından, Prof. Dr. Alpaslan DEMİR danışmanlığında yürütülen “Zend Hanedanlığı Döneminde Basra Körfezi Meselesi” başlıklı doktora tezinin bir bölümünü oluşturmaktadır.

** Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tokat/TÜRKİYE, E-Posta: alidgndemir@gmail.com, **ORCID:** 0000-0003-0030-6715, **RORID:** <https://ror.org/01rpe9k96>.

***Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Tokat/TÜRKİYE, E-Posta: alpaslandemirtr@yahoo.com, **ORCID:** 0000-0002-2397-8293, **RORID:** <https://ror.org/01rpe9k96>.

ZEND DÖNEMİ ŞİRAZ’INDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT: WILLIAM FRANCKLIN’İN GÖZLEMLERİ (1786-1787)

geographical structure of a society. These texts are among the primary reference sources, especially in understanding the historical and cultural contexts of past societies. However, it should be kept in mind that the information conveyed in travel accounts is limited by the conditions of the time and place where the traveler made their observations; these texts should be evaluated within their contextual limitations and with a critical perspective. In this framework, the travelogue of William Francklin, who visited Iran in the late 18th century, is remarkable for its rich observations on Iranian society of the period. Francklin, focusing particularly on the city of Shiraz in this work, described in detail the city's architectural texture, social order, economic structure, and religious life. His observations on the lifestyle, dietary habits, and religious beliefs of the local people allow for sociological inferences about Iranian society of the time. In Francklin's narrative, while conveying the social and cultural atmosphere in Shiraz, attention is also drawn to the differences in values and norms between Western societies and Iranian society. In this respect, the work serves as an important resource, especially for studies examining the socio-cultural structure of the Zand period.

Iran, with its thousands of years of historical heritage, geographical diversity, and cultural richness, has been a country that has attracted the attention of travellers and researchers throughout history. Its position at the intersection of different civilizations has made Iran an important cultural center both nationally and internationally. In this context, William Francklin's observations provide not only an individual travel narrative but also significant data on the social structure, traditions, and identity elements of Iranian society of the period.

This study aims to analyse the elements shaping the national identity of the Iranian people based on Francklin's travelogue. It examines how societal traditions specific to the Zand period were formed and how these traditions relate to fundamental social norms (such as marriage rituals). Francklin's observations of Shiraz contribute to developing a deep understanding of the value system and normative structure of Iranian society, thus allowing for a better comprehension of the social fabric of the period.

Keywords: William Francklin, Travelogue, Bengal, Iran, Shiraz.

GİRİŞ

18. yüzyıl İran coğrafyası, yoğun isyan ve karışıklıkların yaşandığı bir dönem olmuştur. Şah Hüseyin döneminde Safevi Devleti, iç ve dış siyasette yaşanan krizler nedeniyle istikrarını yitirmiştir. Bu durum, devleti hem iç isyanlara hem de dış saldırılara açık hâle getirmiştir. Afgan ve Kandahar isyanları ile Şirgazi Han önderliğindeki Özbeklerin Horasan'a saldırıları Safevi gücünü zayıflatmıştır. 1721'de Horasan'ın Özbeklerce işgali, otorite boşluğu yaratmış; Abdaliler ve Gılzailer bu ortamdan yararlanarak büyük ayaklanmalar başlatmıştır. Herat'ın ele geçirilmesinden sonra Abdaliler, Şah Hüseyin'i tahttan indirip 23 Ekim 1722'de İsfahan'ı alarak Safevi hâkimiyetine son vermiştir. Bu olay, Şah İsmail'in kurduğu Safevi Devleti'nin çöküşünü simgeleyen bir dönüm noktası olmuştur.¹ Şah Hüseyin'in tahttan indirilmesinden sonra Safevi yönetimi, İsfahan'da Afganlar tarafından öldürülen babasının yerine geçen Şah II. Tahmasb'a geçti. Bu dönemde Afgan, Gılzai ve Abdali isyanlarıyla karşılaşıldı. II. Tahmasb, Nadir Şah'ın kazandığı zaferler üzerine ona Tahmasb Kuli Han unvanını vererek Horasan, Sistan, Kirman ve Mazenderan'ın idaresini emanet etti. Nadir bu unvanla güç kazanarak Meşhed merkezli hâkimiyetini pekiştirmeyi ve Afgan istilasını sona erdirmeyi amaçladı. 1728'de Tahmasb ile Esterabad ve Mazenderan'daki isyanları bastırdıktan sonra Abdaliler üzerine sefer düzenledi; Abdali lideri Koşunullah Yarhan yenilgiye uğratıldı ve Afgan kuvvetleri Herat'a çekildi. Kusuye zaferiyle Afgan tehdidi büyük ölçüde sona erdi. 1729'da yapılan Mihmandost ve Murçhort savaşlarında Gılzailer yenilgiye uğratılarak İran'da görece bir istikrar sağlandı.²

Nadir Şah, İran tahtına çıkmadan önce Afganlar ve Osmanlılara karşı kazandığı zaferlerle İran topraklarını geri almış, Afganları ülkeden çıkarmıştır. Bu dönemde Horasan ve Kafkasya'nın kuzeyindeki bölgeler yeniden İran egemenliğine girmiştir. Tahta çıkış zamanını dikkatle belirleyen Nadir Şah, 8 Mart 1736 (24 Şevval 1148) tarihinde Mugan Ovası'nda düzenlenen kurultayda resmen İran hükümdarı olmuştur.³ Mart 1738 senesinde Nadir Şah, Gazne, Kabil, Celâlâbâd ve Peşâver bölgelerini fethederek, Afganlar üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmiştir. Bununla birlikte, Hindistan'a düzenlediği seferle de bu hâkimiyetini daha da güçlendirmiştir. Kabil'i uzun bir kuşatmanın ardından ele geçiren Nadir Şah, birçok stratejik bölgeyi kontrol altına almış ve Delhi'deki isyanı bastırarak, Delhi'yi İran topraklarına katmıştır. Ancak, Nadir Şah'ın 1747'deki ölümünün ardından İran'da önemli

¹ Kalimullah Tevhidi, *Nadir-i Sahipkeran*, Jiyar Yayın, Tahran 1384, s. 9-29; Seyyid Amir Niakoui-Sadık Ziba Kalam, *İran der Asrı Nadir*, İntişarat-ı Rozeneh, Tahran 1388, s. 7-84.

² Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi 1700-1925*, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 169-174; Müşfik Behdani, *Nadir Şah*, Doğu Matbaası, Mehran 1331, s. 50-77; Niakoui-Kalam, *age.*, s. 21-138.

³ Ramazan ayının 8. gününde Mugan'da ordusunu toplayan ve saltanatın belirlenmesini isteyen Nadir Şah, bu büyük kurultaya Horasan, Fars ve Azerbaycan'ın en uzak bölgelerinden, Kerman'dan, Hindistan'ın çevresi ve farklı şehirlerden sultanlar, mirzalar, devlet vekilleri ve vezirlerin yanı sıra şeyhülislam, şeyhler, mollalar, melikler, sınır beyleri, ayanlar, ulema ve aşiret liderlerinden oluşan yaklaşık 20.000 kişi ve kendi hizmetlilerinden de 80.000 kişiyle beraber kurultaya katılmıştır. bkz. Mehman Süleymanov, *Nadir Şah*, İntişarat-ı Endişe, Tahran 2010, s. 306-307.

bir otorite boşluğu ve taht kavgaları ortaya çıkmış, bu durum, bölgesel hâkimiyet mücadelesinin ardından Kerim Han Zend önderliğindeki Zendlerin iktidara gelmesine ve Avşar yönetiminin son bulmasına yol açmıştır.⁴

Kerim Han Zend liderliğinde Zendler, İran coğrafyasında siyasî hâkimiyetlerini sürdürürken, bu topraklar tarih boyunca çok sayıda farklı medeniyete ev sahipliği yapmış olmanın getirdiği zengin ve çok katmanlı tarihi mirası da muhafaza etmeye devam etmiştir. Avşar hâkimiyetinin sona ermesinin ardından tarih sahnesine çıkan Zendler, esasen Zagros Dağları'nın eteklerinde yaşayan, köken itibarıyla kırsal karakterli bir kabile topluluğuydu. Kerim Han Zend'in mensup olduğu bu topluluk, etnografik bakımdan "Lek" kabilesinin "Lur" koluna dâhil edilmektedir. Bununla birlikte Zendler, İranlı ve yabancı araştırmacılar tarafından bazı çalışmalarda Kürt, bazı çalışmalarda ise Lur kökenli bir topluluk olarak değerlendirilmiştir.⁵

Afganların İran topraklarına saldırmasıyla oluşan kargaşa Zendlerin bu süreçten faydalanmalarına neden olmuştur. Zira bu süreçte Zend kabilesinin başında yer alan Mehdi Han aktif bir role sahipti. Mehdi Han o dönemde toplamış olduğu yedi yüz atlı birlikle daima gelişigüzel herhangi bir taktik benimsemeksizin Osmanlı kuvvetlerine saldırıyor, kervan ve tüccarların mallarını yağmalıyorlardı. Nadir Şah ise isyan etmekten ve yağmalama faaliyetlerinden geri durmayan bu aşireti bastırmaya koyulmuş ve Baba Han Çavuşlu komutasında bir kuvveti Zend kabilesinin liderlerini öldürtüp aşiretten geri kalanların ise Horasan'a gönderilmesi için görevlendirmiştir. Bunun üzerine Baba Han Çavuşlu, Mehdi Han'ı yakalamış ve dört yüz adamını da kılıçtan geçirmiştir. Zendlere ait çadırlar yakılmış, mallarına el konmuş ve geriye kalan Zend kabilesinden genç olan erkekler ise Nadir Şah'ın ordusuna dâhil edilmişlerdir. Zend kabilesi ancak Nadir Şah'ın ölümünden sonra Kerim Han önderliğinde asıl vatanları olan Peri ve Kemazan'a dönmüşlerdir.⁶ Nadir Şah'ın ölümüyle beraber ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan Kerim Han, Ali Murad Han ve Ebu'l-Fetih Han bir araya gelerek III. İsmail adıyla Şah Sultan Hüseyin'i İran tahtına oturtmuşlardır. III. İsmail'in saltanatını devam ettireceklerine kendi aralarında anlaşılmışlardır. Lakin anlaşmayı bozan kişi Ali Murad Han olmuştur. İkili arasında çıkan çatışma sonucunda Ali Murad Han yenilmiştir. Ali Murad Han ve Azad Han'ın ölümüyle taht üzerinde kimse kalmamış ve ardından Kerim Han Zend Muhammed Hasan Han'a yönelmiştir. 1751 senesinde Muhammed Hasan Han'ın Muhammed Ali Han tarafından öldürülmesinin ardından İran coğrafyası tamamen Kerim Han Zend'in hâkimiyeti altına girmiştir.⁷

1. William Francklin'in Hayatı ve Eserleri

William Francklin (1763-1839) bir şarkiyatçı ve ordu subayıydı. Thomas Francklin (1721-1784) ile Anna Blois'in (şarap tüccarı) oğluydu. William, 1763 yılında doğmuş, ilk eğitimini 1777'de Westminster Vakfı'nda tamamlamış ve 1781'de Cambridge Üniversitesi'ne bağlı Trinity College'dan mezun olmuştur. Ancak askeri kariyer yapmak isteyen William Francklin, 1782 yılında Doğu Hindistan Şirketi'ne katılarak Bengal Ordusu'nda görev almaya başlamıştır. 31 Ocak 1783 tarihinde Bengal Ordusu'nun⁸ 19. Alayı'nda yerel piyade askerler bölümüne katılmış, ardından 20 Ekim 1789'da teğmenlik, 7 Haziran 1796'da yüzbaşılık, 30 Eylül 1803'te ise hizmet ettiği birimde alay yüzbaşılık rütbesine yükselmiştir. 25 Nisan 1808'de binbaşılığa, 29 Mayıs 1810'da alay binbaşılığa terfi eden William Francklin, 4 Haziran 1814'te yarbaylığa ve aynı yılın 16 Aralık'ında ise alay yarbaylığına yükselmiştir. Ancak, 1 Ekim 1815'te geçirdiği bir sakatlık sonucu Bhau Kolhapur'un inzibat subayı olarak görevlendirilmiştir.

Francklin, hem yetkin bir ordu subayı hem de başarılı bir doğu bilimci olarak döneminde önemli bir üne kavuşmuştur. 1786 yılında İran'a gerçekleştirdiği seyahat, onu bu alandaki çalışmalarında önemli bir figür haline getirmiştir. Seyahati sırasında sekiz ay boyunca Şiraz'da bir İran ailesinin misafiri olarak kalmış ve bu süre zarfında, İran halkının yaşam tarzını ve kültürel pratiklerini derinlemesine inceleme imkânı bulmuştur. Bu deneyimlerinden elde ettiği gözlemleri, 1788 yılında "1786 Yılında Bengal'den İran'a Seyahat Gözlemleri" başlığıyla yayımlamıştır. Kitap, aynı zamanda Persepolis harabelerine dair kısa bir açıklama da içermektedir. Eser, daha sonra 1812 yılında Pinkerton tarafından yayımlanan "Seyahat Notları Genel Koleksiyonu" adlı kitap serisinin dokuzuncu cildinde yer almıştır. Ayrıca, söz konusu çalışma, "Çeşitli Dillerden Çevrilmiş Seyahat Notları Koleksiyonu"nun ikinci ve üçüncü cildinde "Bengal'den İran'a Seyahat" başlığıyla Fransızca'ya çevrilmiş ve 1797

⁴ Nurullah Larudi, *Nadir Peser-i Şimşir*, Kitab-ı Parsa, Tahran 1319, s. 21-165; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 4, S. 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 299-313; Mikail Devedbakan, *İran'da Modernleşmenin Ayak Sesleri: Mirza Melkum Han ve Faaliyetleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2023, s. 21.

⁵ John R. Perry, *Kerim Khan Zand*, History Of İran 1747-1779, s. 17-18.

⁶ Perry, *age.*, s. 18; Perviz Recebi, *Kerim Han Zend ve Zamanı*, Amme Kitap, Tahran 1289, s. 31; John R. Perry, *Karim Khan Zand*, Oneworld Yayınları, İngiltere 2006, s. 18; Penahi Semnani, *Kerim Han Zend Niguterin Namdar Tarih-i İran*, Neda Yayınları, Tahran 1375, s. 28.

⁷ Mihail Sergeyevič İvanov, *18. Asrın İkinci Yarısında İran*, çev. Hasan Demiroğlu, İstanbul 2021, s. 232-233; Abdurrahman Ateş, "Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra İran'da Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti'nin İran Politikası", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 2, 2006, s. 57-59.

⁸ İngiliz hükümeti, ekonomik çıkarlarını güvence altına almak amacıyla özel şirketlere çeşitli imtiyazlar vermiştir. Bu şirketler, zamanla Hindistan coğrafyasında en etkili güç haline gelerek, Bengal, Bombay ve Madras gibi bölgelerde kendi ordularını kurmuşlardır. Bu özel orduların organizasyonu, faaliyet gösterecekleri coğrafi alanlar dikkate alınarak yapılmıştır; dolayısıyla Bengal, Bombay ve Madras bölgelerinde ayrı ayrı ordular oluşturulmuştur. Bengal Ordusu, hem diğer iki orduya göre ilk kurulan hem de en büyük olan ordudur. bkz. Hüseyin Günarslan, "İngilizlere Başkaldırı: Sipahi İsyamında Bengal Ordusunu İsyana Götüren Sebepler", *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, 2021, s. 26-27.

ZEND DÖNEMİ ŞİRAZ’INDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT: WILLIAM FRANCKLIN’İN GÖZLEMLERİ (1786-1787)

yılında Paris’te yayımlanmıştır. Bu eserler, Francklin’in doğu bilimleri alanındaki önemli katkılarını ve İran’a dair derinlemesine analizlerini geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırmıştır.

Francklin’in bir sonraki eseri, 1798 yılında Londra’da yayımlanan *Hindistan’ın Mevcut İmparatoru Şah Alem’in Saltanat Tarihi* başlığını taşımaktadır. Bu çalışma, kapsamlı bir ekle desteklenmiş olup, aynı zamanda *Seyr-ül Muteahhirin* adlı eserin devamı olarak değerlendirilebilir. Kitap, Şah Alem’in hükümetine ve Hindistan’daki siyasi gelişmelere dair ayrıntılı bir inceleme sunmakta olup, Francklin’in bölgedeki tarihsel ve kültürel süreçlere olan derin ilgisini yansıtmaktadır. Bu eser, Hindistan’ın yönetim yapısının anlaşılması adına önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Hindistan’da askeri görevine son veren Francklin-William, 1825 yılında emekliye ayrılmıştır. 12 Nisan 1839 tarihinde Londra’da 76 yaşında hayata gözlerini yummuştur.

76 yaşında vefat eden Francklin, *Bengal’den İran’a* adlı seyahatnamesinin yanı sıra birçok eseriyle de tanınmaktadır. Seyahatnamesinin ardından, 1798 yılında Londra’da yayımlanan *Hindistan’ın Mevcut İmparatoru Şah Alem’in Saltanat Tarihi* adlı eseri, yazarın önemli çalışmalarından biridir. Bu eser, kapsamlı bir ek ile yayımlanmış olup, *Seyr-ül Muteahhirin* adlı eserin devamı olarak kabul edilmektedir. Francklin’in bunların dışında da çeşitli eserleri bulunmaktadır:

- *Camarûpa ve Câmatalâ’nın Aşkları*,
- 1799 yılının Haziran’ında gerçekleştirdiği seyahati “*Troya Ovası İncelemesi ve Gözlemleri*”,
- George Thomas’ın kişisel notlarından derlenmiş olan ve 1803’te Kalküta’da, 1805’te de Londra’da basılmış olan “*Hindistan’ın Yerel Kuvvetlerinde Korgeneral Rütbesine Yükselen George Thomas’ın Askerlik Anıları*”,
- 1811’de Londra’da basılan “*Avadh ve Kuzeybatı Hindistan’ın Kontrolü Üzerine Siyasi, Coğrafi, Ekonomik İnceleme*”,
- İki bölümden oluşan ve 1813’te Londra’da basılan “*Dağınık Notlar*”, ilk bölümü Susa şehrinin coğrafyası üzerine bir açıklama yer alırken, ikincisi Palibothra şehrinin konumu hakkında bilgi vermektedir,
- 1815 ve 1822’de Londra’da basılan “*Eski Palibothra Şehrinin Konumu İncelemesi*”,
- Yazarın, eski Hint Brahmanizmine dair bir açıklamayla birlikte, dünyanın birçok yerinde görülen yılan tapınmasının kökenlerini incelediği ve 1827 yılında Londra’da yayımlanan “*Budizm’in İlkeleri ve Kökeni Üzerine Araştırma*” adlı eseri, bu alandaki önemli çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir.

1795 yılında yayımlanan ve Francklin’e ait olan *Asya Araştırmaları* dergisinin dördüncü cildinin 419-432. sayfalarında, “*Delhi’nin Mevcut Durumu*” başlıklı bir açıklama yer almaktadır. Ayrıca, Doğu Çeviri Vakfı tarafından 1834’te yayımlanan *Doğu Metinlerinden Çeşitli Çeviriler* adlı eserin ikinci cildinde de Francklin’in imzası bulunmaktadır. Bu eserde, Emir Timur’un kendi yazdığı *Tüzükât-ı Timuri* adlı eserinden yapılan bir çeviri yer almakta ve bu çeviride Timur’un düzenlediği büyük şölenin açıklaması yapılmaktadır. Francklin, 1837’de babasının ünlü oyunu *Mary, İskoçya Kraliçesini* yayımlayarak büyük bir ilgi görmüş, aynı yıl Westminster’deki öğrencilik yıllarında okul müdürü Vincent ile yazışmalarına devam etmiştir. Bu yazışmalar, eğitim bilimi açısından büyük öneme sahiptir. Francklin, Vincent’in ünlü *Periplus* adlı eserinin önsözünde adı geçen birkaç kişiden biri olup, bu eser 1800 yılında yayımlanmış ve daha sonra tekrar basılmıştır. Bunun yanı sıra, Francklin, İngiltere Kraliyet Asya Araştırmaları Derneği’ne üye olup, daha sonra bu derneğin kütüphane başkanlığına seçilmiştir. Aynı zamanda Kalküta Asya Derneği’nin de bir üyesi olarak Asya araştırmalarına katkı sağlamıştır.⁹

2. William Francklin’in “Bengal’den İran’a” Başlıklı Seyahatnamesi

İngiliz Ordusu’nda yarbaylık ve subaylık gibi resmî görevlerinin yanı sıra bilim insanı ve araştırmacı kimliğiyle de tanınan William Francklin’in İran’a ilişkin gözlemleri, 1790 yılında Londra’da *Observations Made on a Tour from Bengal to Persia, in the Years 1786–7* başlığıyla yayımlanmıştır. Söz konusu eser, Muhsin Cavidan tarafından *Müşâhedât-ı Sefer: Ez Bengal be İran* adıyla Farsçaya çevrilmiş ve 1358 yılında Tahran Üniversitesi Yayınevi (İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân) tarafından yayımlanarak literatüre kazandırılmıştır. Francklin, seyahatnamesine konu olan İran yolculuğuna Zend Hanedanlığının son dönemlerine doğru 27 Şubat 1786 tarihinde başlamış ve 29 Mart 1786 tarihinde de seyahatinin son durağı olan Şiraz’da bitirmiştir. Hindistan’ın Bengal şehrinden Bombay’a doğru gemiyle başlayan yolculuğu sırasında sırasıyla Point de Galle (askerî kale), Anjengo (İngilizlere ait bir kale), Kochi (Hollanda’ya ait bir ticaret şehri), Tellicherry (savunma hattı), Goa (Portekiz yerleşim yeri) ve Bombay (İngiliz yerleşim yeri) gibi noktalara uğramış; ardından Buşehr üzerinden Şiraz’a ulaşarak seyahatini tamamlamıştır. Ayrıca yazar, Portekiz sömürgesi olan Goa’ya vardığında bölgede

⁹ William Francklin, *Ez Bengal be-İran*, çev. Muhsin Cavidân, Tahran 1358, Dânişgâh-ı Tahrân, s. (چهارده نوازده/12-14); Çevirmen eserin bu kısmında sayfa numaralarının sayılarını Farsça yazım olarak kullanmıştır.

konuşlandırılan askeri gücün yanı sıra şehirdeki ibadet mekânlarına dikkat çekmiş ve özellikle Sao Francisco Xavier Tapınağının tüm özelliklerini detaylı bir şekilde açıklamıştır.¹⁰

Francklin seyahati boyunca gördüklerini ve duymuş olduklarının dikkatli bir şekilde not almış, sade, akıcı bir üslup ile yazıya geçirmiştir. Ayrıca eserde, İran'a dair bilgilerin yanı sıra Hindistan İran arasındaki birçok yer hakkında değerli bilgilere de yer verilmiştir. Şiraz'a vardığında Şirazlı bir yerel ailenin misafiri olmuş ve misafir olduğu süreçte seyahatnamesinde Şiraz'ın sosyo-kültürel yapısından şehrin mimarisine dair birçok alanda değerli bilgilere yer vermiştir.¹¹

3. Şiraz (شیراز)

Şiraz, Fars eyaletinin merkezi olarak, 29 derece kuzey enlemi 38 dakika ve 52 derece doğu boylamında, güney Zagros dağlarının arasında, neredeyse dikdörtgen şeklinde bir ovada konumlanmış bir şehirdir. Bu ova, deniz seviyesinden 1585 ile 1600 metre yükseklikte olup, kuzeydoğu-güneydoğu yönünde uzanmakta olup çevresi dağlarla çevrilidir. Şehir, iklimi itibarıyla ılıman bir yapıya sahiptir, özellikle Akdeniz rüzgârlarının neminden faydalanarak sıcak ve soğuk bölgeler arasında geçiş noktası oluşturur. Şiraz, tarih boyunca bahçeleri, çiçekleri ve taze bostanlarıyla ünlü bir şehir olmuştur. İklim özellikleri bakımından, kış aylarında sıcaklıklar nadiren sıfırın altına düşerken; yaz aylarında ise genellikle 38 derecenin üzerine çıkmaktadır.¹² Müellif, Şiraz'ın ılıman iklimi ve doğal güzelliklerine vurgu yapmıştır. Ayrıca, şehirde ilkbaharda zengin bir bitki örtüsünün hâkim olduğunu belirtmiş ve düşük nem oranının yapıların daha uzun süre dayanmasına olanak sağladığını ifade etmiştir. Bu iklim koşulları, Persepolis antik kentinin iyi korunmasına katkıda bulunmuş ve şehrin tarihi yapılarının uzun süre ayakta kalmasını sağlamıştır.¹³ Francklin eserinde Şiraz'ın konumunun yanı sıra şehrin ikliminden, şehirde yer alan yapılardan ve güvenlik hususundan tafsilatlı şekilde bahsetmiştir. 29 Mart 1786 tarihinde saat dokuzda Şiraz'a ulaşan Francklin, Şiraz hakkında şu cümlelere yer vermiştir;

“Şiraz, Fars bölgesinin daha doğru bir ifadeyle Fars eyaletinin merkezi olup, son derece verimli geniş bir ovada yer almaktadır. Yaklaşık yirmi altı mil uzunluğunda ve on iki mil genişliğindeki bu ova, yüksek dağlarla çevrili doğal bir koruma alanı niteliğindedir. Bu konum, şehrin tarih boyunca hem tarımsal verimliliğini artırmış hem de stratejik önemini güçlendirmiştir. Niebuhr'un belirttiğine göre Şiraz, 29°30'31" kuzey enleminde, Buşehr'in yaklaşık 196 mil kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Bölgenin iklimi, İran'ın diğer bölgeleriyle kıyaslandığında olağanüstü ölçüde ılımandır. Gerçekten de Şiraz'ın havası tarih boyunca “İran'ın en hoş iklimi” olarak anılmış, özellikle ilkbaharda şehrin çevresi çiçeklerle bezenmiş bir bahçeyi andırmıştır. Gül, fesleğen, mersin gibi bitkiler yalnızca estetik bir güzellik yaratmakla kalmaz, aynı zamanda Şiraz kültüründe köklü bir sembolik anlam da taşır. Bana göre, bu doğal zenginlik, şehrin tarih boyunca sanata ve şiire yakın bir kültürel kimlik geliştirmesinde belirleyici olmuştur. Şehrin çevresi bir fersah altmış zira'dır ve bulunduğu konuma göre iyi tahkim edilmiştir. İran doğasının dikkat çekici yönlerinden biri, neme rastlanmayan berrak geceleridir. Nemin yokluğu, metal eşyaların paslanmamasına ve yapıların uzun ömürlü olmasına neden olmuştur. Bu durum, Persepolis kalıntılarının yüzyıllar geçmesine rağmen ayakta kalmasını da açıklar niteliktedir. Gerçekten de bu fiziksel koşullar, bölgenin arkeolojik mirasının korunmasında doğanın önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Persepolis, Şiraz'dan iki günlük mesafede bulunmakta olup, bu yakınlık Şiraz'ın tarih boyunca kültürel ve idari merkez olarak öne çıkmasına katkı sağlamıştır. Şehir, yirmi beş ayak yüksekliğinde ve on ayak kalınlığında surlarla çevrilidir; her seksen adımda bir kule inşa edilmiştir. Bu savunma yapısı hem dönemin güvenlik anlayışını hem de şehir planlamasının ileri düzeyini yansıtır. Vekil Kerim Han döneminde kazılan hendek, derinliği altmış, genişliği yirmi ayak olup, dönemin askeri teknolojisine göre oldukça etkili bir savunma unsuru olmuştur. Şehrin altı kapısı bulunmaktadır: Bağşah, Şah Mirza Hamza, Sadi, Kasaphane, Şah Dai ve Kazerun kapıları. Bu kapıların düzenli nöbetçilerce korunması, dönemin şehir yönetiminde disiplin ve merkezi otoritenin gücüne işaret eder. Ayrıca, kapıların gece kapatılıp sabah açılması, şehir güvenliğini sağlamaya yönelik katı ama işlevsel bir sistem oluşturmuştur. Bu uygulama, 18. yüzyıl İran şehirlerinde yaygın olan güvenlik kaygısının da somut bir göstergesidir.”¹⁴

Metin, Şiraz'ın coğrafi konumu, iklimi ve savunma yapıları üzerinden 18. yüzyıl İran şehirlerinin çevresel ve stratejik özelliklerini yansıtmaktadır. Yazarın ayrıntılı gözlemleri, Şiraz'ın neden tarih boyunca Fars bölgesinin idari ve kültürel merkezi olarak öne çıktığını açıklamaktadır. Ayrıca nemsizlik, berrak hava ve dayanıklı yapılar gibi çevresel unsurların, bölgenin mimari kalıcılığına ve arkeolojik mirasına katkı sağladığı vurgulanmaktadır. Bu yönüyle metin, yalnızca bir seyahat anlatısı değil, aynı zamanda Şiraz'ın tarihsel-topografik kimliğini anlamaya yönelik değerli bir kaynak niteliğindedir. Ayrıca Francklin, Şiraz'a yolculuğu boyunca ve Şiraz'a ulaştığında mesafeleri genel olarak mil, fersah ve zira ölçüsüyle verdiği yazısında da görülmektedir. Fersah, Farsça *ferseng* (فرسنگ) kelimesinden Arapçanın literatürüne geçmiştir. Bir fersah İran'da bir atın normal yürüyüş hızıyla bir saatte gitmiş olduğu mesafe karşılığında kullanılmakta ve 6000 zirâ yapmaktadır. Denizcilikte ise bir fersah üç deniz

¹⁰ Francklin *Ez Bengal be-İran*, s. 1-17.

¹¹ Francklin, *Ez Bengal be-İran*, s. 1-34.

¹² Hasan Hobnazar, *Tarih-i Şiraz Ez ağaz ta ibtidai saltanat-ı Kerim Han Zend*, Sokhan, Tahran 1380, s. 23-30.

¹³ Francklin, *Ez Bengal be-İran*, s. 46-47.

¹⁴ William Francklin, *Observations Made on a Tour from Bengal to Persia, in the Years 1786-7*. Printed for T. Cadell, London 1790, s. 51-61.

ZEND DÖNEMİ ŞİRAZ’INDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT: WILLIAM FRANCKLIN’İN GÖZLEMLERİ (1786-1787)

mili yani 5,570 km. karşılığı olarak kabul edilmektedir. İngiliz fersahı olarak da 5,569 km. olarak hesaplanmaktadır. Kâmûs-ı Osmânî’de ise üç mil uzunluk mesafesinin bir fersah olduğu kayıtlıdır.¹⁵

3.1. İranlıların Yaşam Tarzı (شیوه زندگی)

William Francklin, İranlıların günlük yaşamına dair oldukça detaylı gözlemler yapmıştır. Francklin, İranlıların her gün güneş doğmadan önce uyandıklarını, abdest alıp sabah namazını kıldıktan sonra kahvaltılarını gerçekleştirdiklerini ifade etmektedir. Kahvaltı, mevsiminde bulunan üzüm veya diğer meyvelerle birlikte ekmek ve keçi sütünden yapılmış peynirden oluşur. Kahvaltıdan sonra ise, süt veya şeker eklenmeden hazırlanan koyu bir kahve içilir ve ardından nargile içme alışkanlığı devreye girer. Yazar, nargilenin toplumun her kesiminde yaygın bir şekilde tüketildiğini vurgulamaktadır. Gün içinde, öğle ve ikinci namazlarının ardından, yoğurt, ekmek ve meyveden oluşan hafif bir öğle yemeği yenir. Öğle yemeğinde genellikle hayvansal gıdalar tüketilmez. Akşam namazının ardından ise “şam” adı verilen ana yemek yenir. Bu yemek, pilav ve baharatlı etli yahni ile servis edilir; bazen ise kebab tercih edilmektedir. Yemek esnasındaki geleneksel uygulamaları gözlemleyen Francklin, yemek servisinden önce ellerin yıkandığını, yemeğin ise ellerle yendiğini, çünkü İranlıların kaşık ve çatal kullanmadığını belirtmiştir. Francklin’in gözlemlerine göre, yemeklerin sonunda çeşitli şerbetler içilir ve tatlı meyvelerle sonlanır. Akşam yemeğinden sonra aile bireyleri bir araya gelir, ilginç hikâyeler anlatır, favori şairlerin şiirlerini okur ve çeşitli oyunlar oynarlar. Günün son ibadeti olan yatsı namazı ise akşam yemeğinden bir saat sonra kılınır. Bu gözlemler, Francklin’in İranlıların sosyal yapısını, dini pratiklerini ve günlük yaşam kültürünü derinlemesine incelediğini ve dönemin İran’ı hakkında kapsamlı bir anlayışa sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Müellif İranlıların yaşam tarzına yönelik gözlemlerinde şu şekilde ifadelerle yer vermiştir:

“İranlıların günlük yaşamı, belirgin bir uygulama ve disiplin çerçevesinde şekillenir. Her gün güneş doğmadan önce uyanıp abdest almaları, ibadetin günlük yaşam üzerindeki etkisini göstermektedir; bu durum, dini pratiklerin toplumsal yaşamın merkezinde yer aldığını vurgular. Günün ilk ibadeti olan sabah namazı, güneş doğmadan önce kılınır ve ardından “naştayi” adı verilen kahvaltı yapılır. Kahvaltı, mevsiminde bulunan üzüm veya başka meyveler, biraz ekmek ve keçi sütünden yapılmış peynirden oluşur. Burada gözlemlenebileceği gibi, İran mutfaklarında beslenme alışkanlıkları mevsimsellik ve yerel kaynaklarla doğrudan ilişkilidir; bu, kırsal ve şehirli yaşam arasındaki bağlantıyı anlamak açısından önemlidir. Kahvaltının ardından, süt veya şekersiz koyu bir kahve ve nargile içilir; tütün kullanımının toplumun tüm sınıflarında yaygın olması, sosyal alışkanlıkların kültürel bir norm olarak nasıl benimsendiğini gösterir. Günün ikinci ibadeti olan öğle namazı, güneşin öğle vaktini geçmesinden sonra kılınır. Bu namazdan sonra yoğurt, ekmek ve meyveden oluşan öğle yemeği yenir; genellikle hayvansal gıdalar tüketilmez. Bu durum, öğle yemeğinin hafif tutulmasının hem dini hem de kültürel bir pratik olduğuna işaret eder. Üçüncü ibadet, ikinci namazı olup, yaklaşık olarak öğleden sonra saat dörtte kılınır. Günün dördüncü ibadeti akşam namazıdır; ardından “şam” adı verilen ana yemek servis edilir. Pilav ve bol baharatlı etli yahni veya kebab bu yemeğin temelini oluşturur. Yemeğin öncesinde ve sonrasında ellerin yıkanması, temizlik ve ritüelin birleştiği bir uygulamadır; bu, toplumda temizliğe verilen önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İranlıların yemekleri hızlı ve elleriyle yemeleri, Batı mutfak geleneklerinden farklılık gösterir; bu durum, yiyecek ve sosyal davranış arasındaki kültürel bağlantıyı anlamak açısından önemlidir. Yemek sırasında çeşitli şerbetler sunulur ve yemek, lezzetli meyvelerle tamamlanır. Akşam yemeği sonrasında aile üyeleri bir araya gelir, hikâyeler anlatır, şiir okur ve oyunlar oynarlar. Bu uygulama, sadece beslenme değil, sosyal ve kültürel etkileşimin de temel bir parçası olarak değerlendirilebilir. Günün son ibadeti olan yatsı namazı, genellikle akşam yemeğinden yaklaşık bir saat sonra kılınır ve bu, dini pratiğin günlük yaşamın tüm saatlerini düzenlediğini gösterir.”¹⁶

18. yüzyıl İran toplumunda dini ritüellerin, beslenme alışkanlıklarının ve sosyal yaşamın birbirine ne ölçüde bağlı olduğunu göstermektedir. Günlük namazların düzenli olarak kılınması ve yemeklerin ritüellerle ilişkilendirilmesi, dinin toplumsal hayat üzerindeki belirleyici rolünü ortaya koyar. Beslenme alışkanlıklarının mevsimsel ve yerel kaynaklara dayanması, İran mutfakının çevresel koşullarla nasıl şekillendiğini yansıtırken, aile üyelerinin akşam bir araya gelerek şiir okuması ve hikâye anlatması, kültürel etkileşim ve eğitim açısından önemli bir sosyal işlevi göstermektedir. Ayrıca, yemek ve hijyen uygulamaları gibi pratikler, yalnızca fiziksel ihtiyaçları karşılamakla kalmayıp toplumsal düzenin ve normların sürdürülmesinde de rol oynar. Bu bağlamda, metin hem İran’ın kültürel yaşam biçimini hem de dini ve sosyal pratiklerin birbirine ne denli sıkı bağlandığını anlamak için değerli bir kaynak sunmaktadır.

3.2. Din (مذهب)

İran coğrafyasının dinî geçmişi, Aryanlar dönemine kadar uzanmaktadır. Bu dönemde halk, henüz tek tanrılı bir inanç sistemine sahip değildir. Ancak Zerdüştlüğün etkisiyle zamanla tek tanrılı inanç anlayışı gelişmeye başlamıştır. Zerdüştlük, Sasani öncesi dönemde de belirli bir takipçi kitlesi kazanmış; Sasani yönetimi altında ise

¹⁵ Yusuf Halaçoğlu, “Fersah”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul 1995, s. 412; Mehmet Salâhi, *Kâmûs-ı Osmânî*, haz. Ali Birinci, İstanbul 2019, s. 184.

¹⁶ Francklin, *Observations Made on a Tour from Bengal to Persia, in the Years 1786-7*, s. 187-191.

kurumsallaşarak yaygınlık kazanmıştır.¹⁷ Bununla birlikte, 16. yüzyılın başlarında İran'da Safevi Devleti'nin kurulması, Şah İsmail'in Şii inancını devlet dinî olarak resmileştirmesiyle önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Şii inancının bu dönemde yaygınlaşması ve resmi statü kazanması, İran'ın geleceği üzerinde uzun süreli etkiler yaratmıştır.¹⁸ Francklin, İran coğrafyasının İslam dinîyle olan ilişkisini ve bu konuda yapılan çok sayıda yazılı çalışmayı dikkate alarak, konuya ilişkin kısa bir değerlendirmede bulunmuştur. Şiraz'daki dinî gözlemleri sırasında, şu ifadeye yer vermiştir: “İranlılar Şii mezhebine mensuptur ve Hz. Ali'nin takipçileridirler. Bu nedenle, bazı dinî gelenekleri, inançları ve kanunları, Sünni mezhebine mensup ve Hz. Ömer'in takipçisi olan Türklerinkinden farklılık gösterir.”¹⁹

3.3. Evlilik (ازدواج)

Evlilik her toplumun veya toplum içerisindeki her yörenin kendi kültürel yapılarına uygun düşünce, inanç ve bunlara bağlı olarak gelişme gösteren ritüellerin bir araya getirilmiş olduğu aşamalı süreçtir. Dolayısıyla evlilik unsuru içerisinde birçok geleneği, âdeti, töreyi, tören ve ayin gibi toplumda yerleşmiş olan ritüelleri barındırmaktadır. İran toplumunda aileler kendi imkânları ölçüsünde kadın veya erkeklerin yakın çevresinden, ya da komşular vasıtasıyla uygun bir aday belirlemektedirler. Ayrıca İran'da görücü olarak gidecek erkeğin ailesi için belirlenecek gün ve saat önemli diğer bir husustur.²⁰

Müellif, Şiraz'da bulunduğu süre zarfında bir çiftin evlilik yolundaki aşamaları tafsilatlı bir şekilde gözlemleyerek bu süreci eserine aktarmıştır. İlk olarak, kız isteme merasimi ve ardından düğün günü hazırlıklarıyla başlayan sürecin nasıl işlediğini, düğün öncesinde gerçekleştirilen hazırlıklar ile eğlencelere dair gözlemlerini aktarmıştır. Bununla beraber isteme sırasında ailelerin ekonomik durumlarına dayanarak kız için mehir adı verilen İslami bir ödeme yapıldığını ve bunun yanı sıra kızı için çeşitli eşyaların verildiğini detaylı şekilde anlatmaktadır. Düğün esnasında, çiftin yakın arkadaşları ve akrabaları, bu özel günde şık kıyafetler giyerek bir araya gelir ve çeşitli eğlenceler düzenlerler. Yazar, bu dönemde gerçekleşen bazı geleneksel uygulamaları da ele almıştır. Gelinin hamama gitmesi ve kına gecesi olarak düzenlenen törenin, gelinin kına yakılmasıyla devam etmesi gibi geleneklerle beraber, geline antimon tozuyla sürme sürülmesini de ifade etmiştir. Düğün sırasında yemek ziyafetlerinin verildiğini de belirten yazar, kadın ve erkeklerin bu tür etkinliklerde kesinlikle ayrı mekânlarda olduklarını vurgulamıştır. Yazarın dikkat çektiği bir diğer önemli husus, Avrupa veya Doğu ülkelerindeki geleneklerin aksine, bu kültürde geline çeyiz verilmemesidir. Ayrıca, gelinin damat evine giderken büyük bir aynayla gitmesi gibi ilginç bir gelenekten de bahsetmektedir. Bu geleneğin ise gelinin son kez bakire olarak kendine bakışını simgelemesi ve sonrasında kadının toplumsal olarak evli bir birey olarak kabul edilmesini ifade etmiştir. Seyahatnamesinin sonunda, müellif evlilik süreci sonrasındaki boşanma olasılığına da değinerek, bu konudaki gözlemlerini aktarmıştır. Francklin'in evlilikle ilgili gözlemleri, seyahatnamesinin bu bölümünde şu şekilde yer almaktadır:

“İranlılarda evlilik süreci, toplumun sosyal ve kültürel yapısını doğrudan yansıtan karmaşık ve ritüelize edilmiş bir sistem çerçevesinde gerçekleşir. Bir oğlanın anne ve babası, oğullarının evlenme zamanının geldiğine karar verdiklerinde, ona layık bir eş bulmak için arkadaş ve akrabaları arasında araştırmaya başlar. Bu aşama, yalnızca bireysel bir eş bulma süreci değil, aynı zamanda ailelerin sosyal ilişkilerini ve toplumsal statülerini pekiştirme biçimidir; böylece evlilik, iki bireyin birliği olmanın ötesinde, aileler arası bir sosyo-kültürel anlaşma niteliği kazanır. Gelin seçildikten sonra, oğlanın ailesi ve bazen kız kardeşi de dâhil olmak üzere bir grup yakın, gelinin evine gider. Bu ziyaret sırasında evlilik şartları görüşülür ve teklifler sunulur. Kızın babasının tatlı getirilmesini istemesi, teklifin kabul edildiğinin sembolü sayılır ve damadın ailesi geri döner. Bu ritüel, İran'da toplumsal kabulün ve sözleşme iletilişimin önemli bir göstergesidir; kültürel normlar, sözlü onay ve sembolik hareketlerle pekiştirilir. Birkaç gün sonra, damadın ailesindeki kadınlar gelin olacak kızın evinde toplanır ve düğün tarihini belirleyip damadın taahhütlerini netleştirirler. Bu taahhütler, orta halli aileler için genellikle en iyi kumaştan iki takım elbise, bir yüzük, bir ayna, az miktarda para (mehir veya kâbin) ile halı, yatak takımı ve mutfak eşyalarını içerir. Burada dikkat çekici olan, yazılı evlilik sözleşmesinin kadını veya molla huzurunda hazırlanmasıdır. Bu uygulama, hem hukuki düzenin hem de dini otoritenin aile yaşamındaki belirleyici rolünü açıkça ortaya koyar. Sözleşme, boşanma durumunda erkeğin yerine getirmesi gereken tüm yükümlülükler belirtilir; bu, toplumsal adalet ve kadının haklarının korunmasına yönelik önemli bir mekanizmadır. Düğün öncesi uygulamalar, özellikle kına gecesi, yalnızca eğlence değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel bir işlev taşır. Gelin hamama gidip kına ve sürme ile süslendikten sonra, arkadaşları ve akrabaları eşliğinde geleneksel süsleme ve hazırlıklar yapılır. Damadın evinden gönderilen hediyeler ve gelinin kırmızı çarşaf veya çiçekli örtülerle hazırlanması, evlilik sürecinde sembolik değerlerin önemini gösterir. Gelinin son kez ayna önünde kendine bakması, bireysel kimlik ile toplumsal rol arasındaki geçişin simgesel bir ifadesidir; bu uygulama, evlilikle birlikte kadının sosyal statü değişimini temsil eder. Düğün günü, belirli bir düzen içinde gelin evinden damadın evine doğru yol alınır. Müzisyenler ve dansçı kızlar eşliğinde yapılan tören,

¹⁷ Nimet Yıldırım, “Eski İranda Dinler ve Dinsel İnanışlar-I”, *Doğu Araştırmaları*, S. 5, 2010, s. 5-32.

¹⁸ Mikail Safa, Muhammed Rızaî, “Ârâyâ-yı Dastânî Menâbî-i Asr-ı Safavî ve Resmîyyet-i Teşeyyo der İran”, *Şii Araştırmaları*, C. 6, S. 24, 2017, s. 105-133.

¹⁹ Francklin, *Observations Made on a Tour from Bengal to Persia, in the Years 1786-7*, s. 108-109.

²⁰ Esin Eren Soysal, Esedullah Vahid, “Türkiye-İran Azerbaycan Bölgesinde Evlenme ve Düğün Ritüelleri”, *Folklor Akademi Dergisi*, C. 6, S. 1, s. 97-98.

ZEND DÖNEMİ ŞİRAZ’INDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT: WILLIAM FRANCKLIN’İN GÖZLEMLERİ (1786-1787)

toplumsal hiyerarşiyi ve kutlamanın önemini vurgular. Gelin, arkadaşlarının çevresinde damadın evine götürülürken, hediyeler tepsiyle taşınır ve katılımcılar sevinç çığlıkları atar. Gelin ve damadın misafirleri ayrı odalarda yemek yerler; erkekler damatla birlikte, kadınlar ise gelinle. Bu ayrım, İran toplumunda cinsiyet rollerinin düzenlenmesinde merkezi bir unsurdur. Düğün kutlamaları genellikle sekiz ila on gece sürer; bu uzun süre, evliliğin toplumsal kabulünü pekiştirir ve aileler arası ilişkileri güçlendirir. Evlilik sonrası boşanma uygulamaları, İslam hukuku çerçevesinde düzenlenmiştir. Erkek, istediği zaman boşama hakkına sahip olmakla birlikte, taahhütlerini yerine getirmek zorundadır. Boşanma sonrası erkeğin eşini tekrar almak istemesi nadiren görülür ve toplumda saygı görmez. Bu durum, yasal hakların pratikte toplumsal normlar ve etik değerler tarafından sınırlandırıldığını gösterir. İranlı erkeklerin genellikle tek eşe bağlı kalmaları değerli kabul edilirken, hukukun sağladığı çok eşlilik hakkı, kültürel ve sosyal değerler çerçevesinde sınırlı bir işlev görür. Bu, İran toplumunda yasal ve toplumsal normlar arasındaki etkileşimi anlamak açısından önemli bir gözlemdir.”²¹

İran’daki evlilik ritüelleri, toplumsal düzenin, kültürel normların ve dini uygulamaların birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir. Evlilik süreci, seçimden sözleşmeye, kına gecesinden düğün törenine kadar her adımıyla hem bireysel hem de aileler arası ilişkileri düzenleyen bir mekanizma işlevi görür. Yazılı evlilik sözleşmeleri ve taahhütlerin detaylı şekilde belirlenmesi, hukuki güvence sağlarken, toplumsal normların uygulanmasını da garanti altına alır. Gelinin kına ve kırmızı çarşaf ile süslenmesi, toplumsal cinsiyet rollerinin ve bireysel kimlik geçişinin sembolik bir ifadesi olarak öne çıkar. Ayrıca, düğün boyunca erkek ve kadınların ayrı odalarda yemek yemesi ve kutlamaların sekiz ila on gece sürmesi, uygulamaların sadece sembolik değil, aynı zamanda toplumsal statü ve aile konumunu pekiştirici işlev taşıdığını ortaya koyar. Boşanma hakkının yasal çerçevede tanınmış olmasına rağmen, kültürel normlar ve toplumsal beklentilerle sınırlanması, İran evlilik sisteminin hem hukuki hem de sosyo-kültürel boyutlarını anlamak açısından önemli bir göstergedir.

3.4. Erken Yaşta Evlilik (ازدواج در سنين پائين)

Francklin, seyahatnamesinde evliliğe giden süreci ayrıntılı bir şekilde ele almış ve bu sürecin çeşitli aşamalarını kapsamlı bir biçimde açıklamıştır. Ayrıca, erken yaşta yapılan evlilikler üzerine de gözlemlerine yer veren yazar, erken yaşta evlilikle ilgili gözlemlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“İran’da, diğer Doğu ülkelerinde olduğu gibi, genellikle iki kişinin evlilik anlaşması çok küçük yaşlarda aileleri arasında yapılır. Bu iki kişi arasında evlilik ilişkisi yıllar sonra gerçekleşse bile, kız, kendisi için seçilen koca olarak belirlenen kişinin rızası olmadan veya önemli miktarda para ödmeden, yapılan anlaşmanın aksine hareket edemez. Bu durumda evlilikle ilgili yükümlülükler erkek için de geçerlidir. Kocası vefat eden bir kadının yasal olarak yeniden evlenebilmesi için dört ay beklemesi gerekir. Ancak geçici nikâh (muta) yapmış bir kadın, kocasının ölümünden sonra istediği zaman evlenebilir.”²²

3.5. Çocuk İsimlendirme Tören (مراسم نام گذاری کودک)

Şiraz’da bulunduğu dönemde, soylu ve zengin ailelerin sünnet törenlerinin büyük bir ihtişamla gerçekleştirildiğini belirten müellif, bu süreçte çocuğun doğumunun ardından ailenin yakın çevresiyle düzenlediği kutlama merasimine tanıklık etmiştir. Merasimde müzisyen ve dansçılar yer almakta olup, eğlencenin ardından bir molla eşliğinde çocuğa İslam’a uygun bir şekilde isim verilmesi ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Törenin yeme içme kısmına dair vermiş olduğu ilginç bir ayrıntıda, katılımcıların geriye kalan yiyecek ve içecekleri alıp götürmeleri ve bu yiyeceklerin tüketilmesinin, katılımcıların ilerleyen dönemde çocuk sahibi olmasını sağlayacağına yönünde bir inancın varlığıdır. Ayrıca yazar, 27 Nisan 1787 tarihinde Şiraz’da gerçekleştirilen Cafer Han’ın oğlunun sünnet törenine de şahit olmuş ve bu törenle ilgili bütün ayrıntıları eserine dâhil etmiştir. Törenin yedi gün boyunca devam ettiği, Şiraz’daki dükkânlar ve sokakların büyük bir titizlikle süslendiği ve bu etkinliklerin müzik ve danslarla zenginleştirildiği vurgulamıştır. Bununla birlikte, yerel esnaf için bu tür törenlerin maddi açıdan bir yük oluşturduğuna da dikkat çekmektedir. Francklin katılmış olduğu törene dair şu cümlelere yer vermiştir:

“Bebeğin doğumunun üçüncü veya dördüncü gününde, yeni annenin arkadaşları ve akrabaları evinde toplanır; bazı müzisyenler ve dansçılar da davet edilerek bir kutlama düzenlenir. Bir süre devam eden müzik ve dansın ardından bir molla veya din adamı törene dâhil olur. Kutlama sırasında bir molla bebeği kucağına alır, anneye bebeğin ismini sorar ve adını söylediğinde kısa bir dua okur. Daha sonra bebeğin kulağına ismi üç kez tekrarlanır ve anne-babaya, çocuğun Kur’an’a ve Peygamber’e saygı göstermesi, haramlardan kaçınması ve farzları yerine getirmesi gerektiği hatırlatılır. İslam dinine bağlılığı ifade eden kelimeleri bebeğin kulağına birkaç kez tekrarladıktan sonra bebek anneye verilir. Daha sonra misafirlere tatlı ve şerbet ikram edilir; kadınlar yiyeceklerden bir miktar yanlarına alırlar çünkü bunların kendilerinin çocuk sahibi olmasına yardımcı olacağına inanırlar. İran’da “Sünnet” veya “hitan” işlemi genellikle doğumdan kırk gün sonra yapılır; bu süre, doğumun ilk kırk günü içinde sünnetin daha az riskli olduğuna dair yaygın bir inancı yansıtır. Bununla birlikte, bazı aileler çocuğu yedi veya sekiz yaşına gelmeden sünnet ettirmezler, fakat on dört yaşına kadar yapılması

²¹ Francklin, *Observations Made on a Tour from Bengal to Persia, in the Years 1786-7*. s. 109-119; Seyyahların gözünden İran’daki sosyo-kültürel yapıyı anlamak için ayrıca bkz. Eralp Erdoğan, “Seyyah Notlarına Göre Safevilerde Düğün, Ölüm, Yas ve Bayram Merasimleri”, *SDÜ Fen-Edebiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 47, Ağustos 2019, s. 239-241.

²² Francklin, *Observations Made on a Tour from Bengal to Persia, in the Years 1786-7*, s. 119-123.

zorunludur, aksi halde işlem yasa dışı kabul edilir. Sünnet töreni sırasında ebeveynler, arkadaşlarını ve akrabalarını kutlamaya davet ederler. Bu işlem Yahudi ritüeline benzer bir usulle ve Hindistan Müslümanlarının uygulamalarına yakın bir biçimde gerçekleştirilir. Şiraz'da bulunduğum süre boyunca bizzat gözlemlediğim Cafer Han'ın 27 Nisan 1787'de oğlu için düzenlediği merasim, törenlerin görkemini ve toplum üzerindeki etkisini çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Önceden planlanmış kutlamalar çerçevesinde, Şiraz'ın tüm çarşıları ışıklandırılmış, avizeler tavandan sarkıtılmış ve dükkânlar gümüş renkli kâğıtlar, değerli perdeler ve el işçiliğiyle süslenmiştir. Duvarlar halılar, aynalar ve İran tarzında çizilmiş resim tablolarıyla kaplanmış, tablolar İran ve Hindistan'ın eski krallarını ve ünlü şairleri görkemli kıyafetleriyle betimlemiştir. Müzik grupları ve dansçı kadınlar, alanda gece gündüz gösteriler sergileyerek kutlamaların uygulama ve eğlence boyutunu vurgulamışlardır. Törenler yedi gün yedi gece sürmüş ve her etkinlik, toplumsal statü ve prestiji görünür kılama işlevi görmüştür. Özellikle cephanelikte düzenlenen gösteri, mimari ve teknik beceriyi bir araya getiren bir sanatsal deneyim olarak dikkat çekmektedir. Pirinçten yapılmış 800 libre ağırlığındaki pirinç bir havan, renkli şişelerle tavan veya zemine asılarak havada asılıymış gibi gösterilmiş. Öyle ki, düzeneğin ağırlığını yukarıdan ya da aşağıdan neyin taşıdığı açıkça anlaşılamamakta; yalnızca kendisine bağlanmış renkli şişeler görülmektedir. Bu durum, havanın ve şişelerin boşlukta asılı durduğu izlenimini vermektedir. Ancak daha sonra, söz konusu havanın salon tavanına ince bir tel aracılığıyla sabitlendiği öğrenilmiştir. Tören dolayısıyla dükkânların süslenmesi, dükkân sahipleri ve tüccarlar için ciddi bir mali yük oluşturmuş; çarşının aydınlatılmasına ek olarak han ve oğluna hediyeler sunmaları da gerekmiştir. Han ve oğlu ise bu vesileyle kale içinde görkemli bir kabul düzenleyerek şehrin ileri gelenlerini şenliklere davet etmiş ve kutlamalar ihtişamlı havai fişek gösterilerini sona ermiştir.”²³

Şiraz'daki doğum ve sünnet geleneği, İran toplumunda dini uygulamalar ile sosyal statü ve kültürel değerlerin nasıl iç içe geçtiğini açık biçimde göstermektedir. Törenlerin görkemi, çarşı süslemeleri, müzik ve dans gösterileri, sadece bireysel bir kutlama değil, aynı zamanda toplumsal hiyerarşiyi ve ekonomik ilişkileri görünür kılmaktadır. Sünnet ve ad koyma uygulamaları ise dini normların günlük yaşamla nasıl bütünleştiğini, ailelerin ve toplumun bu ritüellere verdiği önemi ortaya koyar. Bu bağlamda, uygulamaların hem manevi hem de toplumsal işlevler taşıdığı; bireysel, kültürel ve ekonomik boyutlarıyla bir arada anlaşılması gerektiği gözlemlenebilir.

3.6. Cenaze Töreni (مراسم تدفین)

Seyyahların seyahatnameleri, gittikleri yerlerdeki kültürel ve sosyal yaşamı detaylı bir şekilde gözlemleyip aktardıkları önemli eserlerdir. Bu bağlamda, İran'da “Merâsim-i Tedfîn” olarak bilinen cenaze törenine dair yapılan gözlemler, cenaze sürecinin önemli aşamalarını ve uygulanan ritüelleri anlamak için faydalı bilgiler sunar. Francklin'in eserinde yer alan cenaze törenine dair notları, İran'daki defin ve gömme ritüellerinin nasıl işlediğini ortaya koymaktadır. Francklin, bir kişinin ölümünden sonra defin sürecine kadar gerçekleşen tören aşamalarını detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Cenaze töreninin başlangıcından itibaren çeşitli dini ve kültürel ritüeller yer almaktadır. Ölüm haberi alındığında, öncelikle ölen kişinin bedeni yıkanır ve dini kurallara göre hazırlanır daha sonra belirli dualar eşliğinde yakınları tarafından taşınarak mezarlığa götürülür. Törenin bu aşamasında, cenaze yakını olan bireylerin, ölen kişiye son görevlerini yerine getirmek amacıyla çeşitli dualar okumaları ve törenin dini kurallarına uygun şekilde davranmaları beklenir. İran'da ölümün ve cenazenin toplumsal ve dini boyutunu yansıtan, çok katmanlı ve ayrıntılı bir süreçtir. Francklin'in gözlemleri, bu süreçteki her bir aşamanın belirli bir düzen içinde ve derin bir saygı çerçevesinde gerçekleştiğini, aynı zamanda ölen kişinin ailesine ve yakınlarına dini ve kültürel sorumluluklar yüklediğini ortaya koymaktadır. Müellif, cenaze törenine dair şu cümlelere yer vermiştir:

“İran'daki cenaze törenleri, tüm İslam ülkelerinde yapılanlara benzerdir. Bir Müslüman öldüğünde, akrabaları ve arkadaşları toplanır ve cenazenin başında yüksek sesle yas tutarlar. Sonra bedeni yıkarlar ve bir tabuta koyarak, şehrin surlarının dışında bulunan defin yerine taşırlar. Yol boyunca bir molla cenazeye eşlik eder ve Kur'an'dan ayetler okur. Eğer biri yolda mezarlığa taşınan bir cenazeyi karşılaşırsa, dini kurallara göre cenazenin peşinden gitmek ve defin yerine kadar eşlik etmek zorundadır. Cenazeyi taşıyanlar ve peşinden gidenler sürekli olarak “La ilahe illallah” cümlesini tekrarlarlar. Ölünün defnedilmesinden sonra, aile üyeleri evlerine dönerler. Kadınlar un, bal ve baharatlardan oluşan bir yemek hazırlarlar ve bunu ölen kişinin anısına yerler. Bu yemekten arkadaşlarına ve tanıdıklarına da verirler ki onlar da ölüye gereken saygıyı gösterebilirler. Bu törenin çok eski bir tarihi geçmişi olmalıdır, çünkü Homeros'un kurban törenleri hakkındaki yazılarında, ölülerin anısına her zaman törenler düzenlendiğini okuyoruz.”²⁴

²³ Francklin, *Observations Made on a Tour from Bengal to Persia, in the Years 1786-7*, s. 120-126.

²⁴ Francklin, *Observations Made on a Tour from Bengal to Persia, in the Years 1786-7*, s. 126-128; Ayrıca bkz. Erdoğan, *age.*, s. 241-242.

ZEND DÖNEMİ ŞİRAZ’INDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT: WILLIAM FRANCKLIN’İN GÖZLEMLERİ (1786-1787)

Resim 1. Cenaze Merasimi²⁵

3.7. Ramazan Ayı (ماه رمضان)

Bütün dinlerde olduğu gibi bazı dini ritüellerin varlığı İslam’da ve bu dinin mensupları arasında sosyal bir birlikteliği sağlamak, kutsallık atfedilen değerlerin güncel tutulması gibi durumlardan ötürü başta Ramazan ayı, diğer bayram günleri gibi özel bir öneme sahip zaman dilimleri bulunmaktadır. Francklin, Şiraz’da bulunduğu dönemde Ramazan ayının yaşandığı bir sürece tanıklık etmiştir. Yazar, İranlıların Ramazan ayında oruç tutma konusunda büyük bir titizlik gösterdiklerini belirtmiş ve oruç tutmanın, sahurdan güneş batımına kadar hiçbir şey yememek ve içmemek anlamına geldiğini vurgulamıştır. Ayrıca, Ramazan ayında özel bir öneme sahip olan iki geceden bahsetmiştir. Bunlardan biri, Hz. Ali’nin şehit olduğu gece olarak kabul edilen yirmi birinci gece, diğeri ise Kur’an’ın Cebrail tarafından indirildiğine inanılan Kadir Gecesi olarak kabul edilen yirmi üçüncü gecedir. Francklin, İranlıların bu gecelerde ibadetle uyanık kaldıklarını, bunun yanı sıra oruç tutamayanlar arasında hastalar, yaşlılar, küçük çocuklar ve kadınların yer aldığını, yolculuk yapanların ise oruç tutmaktan muaf olduklarını ifade etmiştir. Ancak, oruç tutmayanların bu günleri başka bir ayda telafi etmeleri gerektiğini, çünkü Ramazan ayında oruç tutmanın diğer günlerde tutulan oruçlardan daha faziletli kabul edildiğini eklemiştir. Bunun yanında, Müslümanlar Ramazan’ı “Mübarek” olarak nitelendirir ve bu ayda vefat edenlerin affedileceği inancına sahip olduklarını belirtmiştir. Ayrıca, bazı aşırı dindar kişiler, Ramazan öncesi ve sonrası birkaç gün daha oruç tutarak manevi sevap kazandıklarına inanırlar. İran’da Ramazan Bayramı’nın, Türkiye’ye kıyasla daha sade bir şekilde kutlandığını bahseden Francklin, İran’da kaldığı süreçte Ramazan ayına dair gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır:

“İranlılar, kameri takvimin dokuzuncu ayı olan Ramazan ayında oruç tutarlar ve bunu büyük bir dikkat ve titizlikle yerine getirirler. Sahur adı verilen yemek, hava aydınlanmadan yaklaşık bir saat önce yenir ve bundan sonra güneş batıncaya kadar hiçbir şey yiyip içilmez. Oruç kuralları öylesine katıdır ki, gün boyunca ağzlarına bir damla su veya biraz nargile dumanı girse bile oruçları bozulmuş sayılır; bu durum, İranlıların dini disiplin ve kararlılığa verdikleri önemi ortaya koyar. Güneş battıktan ertesi sabaha kadar yemek ve içmek serbesttir. Ramazan ayı yaz ortasına denk geldiğinde, özellikle gündüzleri evlerinin dışında çalışanlar için oruç tutmak oldukça zorlaşır. Bu zorluk, geceleri özel dini törenlere katılmak zorunda olanlar için daha da artar. İranlılar, Ramazan’ın yirmi birinci ve yirmi üçüncü gecelerine özel bir saygı gösterirler; yirmi birinci gece, Hz. Ali’nin (a.s.) şehadet gecesidir ve bu gece “Yevmü’l-Katl” olarak adlandırılır. Yirmi üçüncü gece ise Kur’an’ın Hz. Muhammed’e (s.a.v.) indirilişini temsil eder. Bu nedenle gece “Leyletü’l-Kadr” olarak anılır. Türkler ve diğer Sünnî topluluklar, Ramazan’ın yirmi birinci gecesine mahsus törenler düzenlemez; Kadir Gecesi’ne ilişkin ibadetlerini ise genellikle yirmi yedinci gece icra ederler. Buna karşılık İranlılar, Ramazan’ın yirmi birinci ve yirmi üçüncü gecelerinin tamamını uyanık kalarak ibadetle geçirirler. Daha dindar olan kişiler, Ramazan boyunca zamanlarının bir kısmını Kur’an okumaya ayırır ve ibadetlerini yoğunlaştırırlar. Kadınlar, çok yaşlılar, hastalar ve on dört yaşından küçük çocuklar oruç tutmaktan muaf, ancak diğer herkes kurtuluşlarına vesile olacağı inancıyla oruç tutmakla yükümlüdür. Yolcular ise gerçek seyahat durumunda oruç tutmayabilir; fakat ikametlerine döndüklerinde, tutamadıkları günleri başka bir ayda telafi etmeleri beklenir. İranlılar, Ramazan ayında tutulan bir günlük orucun yılın diğer günlerinde tutulan oruçlardan daha büyük sevap getireceğine inanırlar. Müslümanlar bu aya “Mübarek” adını verir ve bu ayda vefat edenlerin affedileceği, cennet kapılarının ilahi emirle kendileri için açılacağına inanırlar. Bazı kişiler, dini bağlılıklarını göstermek amacıyla Ramazan başlamadan yedi-sekiz gün önce oruç tutmaya başlar veya ayın bitiminden sonra da devam ederler. Buna karşılık Şevval ayının ilk günü olan Ramazan Bayramı, İran’da Türkiye’de olduğu ölçüde kapsamlı tören ve merasimlerle kutlanmamaktadır.”²⁶

3.8. Kurban Bayramı (عید قربان)

Francklin, Şiraz’da bulunduğu dönemde, büyük bir bayram olan Kurban Bayramı’na denk geldiğini ve bu bayramın şehirde çok görkemli bir şekilde kutlandığını ifade etmiştir. Yazar, kurban edilecek hayvanın özellikle sağlıklı ve kusursuz olmasına büyük bir özen gösterildiğine dikkat çekmiştir. Bayramın derin bir manevi anlam taşıdığını vurgulayan Francklin, kurban edilen hayvanın etinin, aile üyeleri, arkadaşlar, akrabalar ve fakirler

²⁵ Jean B. Tavernier, *Sefername-i Tavernier*, çev. Hamid Erbab Şirani, Tahran 1382, s. 646.

²⁶ Francklin, *Observations Made on a Tour from Bengal to Persia, in the Years 1786-7*, s. 133-137.

arasında paylaştırılmasının yanı sıra, ziyaretlerin yapıldığı ve tebrikleşmenin gerçekleştirildiği bir etkinlik olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, zenginlerin belirli bir mekânda deve keserek farklı bir kutlama gerçekleştirdiğini, kurban etinin insanlar arasında paylaşıldıktan sonra meydanlarda çeşitli eğlenceler düzenlendiğini ve bu etkinliklerin tüm gün boyunca neşe ve mutluluk içinde sürdüğünü gözlemlerine eklemiştir. Francklin, misafir olarak katıldığı bir aileyle birlikte bu özel günü yaşadığını ve benzer duygular taşıdığını ifade etmiştir. Yazar, Şiraz'da geçirmiş olduğu sürece dair gözlemlerini şu şekilde yansıtmıştır:

“23 Eylül, Hicri 1201 yılının Zilhicce ayının onuncu gününe rastlamakta olup, İran'da büyük bir dini bayram olarak kutlanan Kurban Bayramı ile örtüşür. Şiraz'da bu bayram, hem dini hem de sosyal bir ritüel olarak önemli bir yer tutar ve törenler oldukça görkemli biçimde icra edilir. İslam inancına göre Kurban Bayramı, Hz. İbrahim'in Allah'a olan bağlılığını göstermek amacıyla oğlu İshak'ı (İsmail olarak da geçer) kurban etmeyi istemesiyle ilişkilendirilen bir gündür. Bayram öncesinde her aile, kurban edilecek hayvanı seçerken sağlık ve kusursuzluk kriterlerini gözetir; seçilen bu hayvan “kurban koyunu” olarak adlandırılır. Bu uygulama, İsmail'in saflığı ve masumiyeti ile sembolik bir bağ kurar. Bayram günü, kurbanlık koyunlar süslenir; renkli kumaşlar, boncuklar ve kına ile özel olarak hazırlanır. Bayram boyunca insanlar birbirlerini ziyaret edip “Bayramınız mübarek olsun” diyerek tebrikleşir. Etin bir kısmı arkadaş, akraba ve özellikle fakirlerle paylaşılır. Zenginler, kurbanlarını genellikle şehir dışındaki kurbangâh'larda keserler. Bu alanda kurbanlık deve özel bir şekilde süslenir ve han, devenin boğazına mızrağını saplar. Daha sonra törene katılan İnsanlar devenin etini paylaşır. Et, bereketin sembolü olarak kabul edilir ve paylaşımı bir toplumsal norm olarak işlev görür. Bayramın şehir merkezinde gerçekleşen kutlamaları ise eğlence, sanat ve kültürel üretimle iç içe geçmiştir. Saray meydanında düzenlenen aktiviteler ip cambazlığı, şarkı söyleme, koç dövüşleri sadece eğlence amaçlı değil, aynı zamanda toplumsal bağları güçlendiren ve ortak bir kimlik duygusu inşa eden uygulama olarak görülebilir. Ayrıca, İranlıların bu özel gün için yazılmış gazeller ve şiirleri okumaları, ayrı bir renk katmaktadır. Daha önce de ifade ettiğim üzere, Şiraz'da yerel bir ailenin yanında ikamet etmekteyim. Bu bayram münasebetiyle kendilerine bir hediye sunmanın uygun olacağını düşündüm ve bu amaçla bir koyun hediye ettim. Bu hediye, aile tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı ve bayram günü karşılıklı neşe ve mutluluk içinde geçti. Nitekim İran'da rahat ve sorunsuz bir yaşam sürdürebilmemi, büyük ölçüde yerel gelenek ve göreneklere duyduğum saygıya ve bu yaşam tarzını benimsemeye borçlu olduğumu belirtmek gerekir. Bu bağlamda, yabancıların da bulundukları toplumun kültürel pratiklerine saygı göstererek benzer bir uyum ve rahatlık elde edebileceklerini söylemek mümkündür. Böyle bir yaklaşım, gezginlerin yerel kültürü daha yakından tanımlarına ve toplumla daha iç içe bir yaşam sürmelerine imkân tanımaktadır.”²⁷

Resim 2. Kurban Merasimi²⁸

SONUÇ

William Francklin'in XVIII. yüzyıla ait olan gözlemleri, Kerim Han Zend döneminde İran toplumunun sosyo-kültürel yapısını yakından tanımak için oldukça önemlidir. Nitekim Francklin'in gözlemleriyle beraber İran toplumunda yaşam tarzı, evlilik ve cenaze töreni gibi merasimlerin nasıl gerçekleştiği konusu kısmen ortaya konulmuştur. Buna göre İran toplumunun gelenek ve göreneklerine sıkı bir şekilde bağlı olduklarını gözlemleyebiliyoruz. William Francklin'in *Bengal'den İran'a* adlı seyahatnamesi, XVIII. yüzyılda İran'a yaptığı gezisinin detaylı bir anlatımıdır. Francklin'in bu eserinde, özellikle Şiraz şehri üzerinde durarak, İran'ın sosyo-kültürel ve dini yapısı hakkında önemli gözlemler sunmaktadır. Seyahatname, sadece bir gezi notları olmaktan öte, dönemin İran'ının toplumsal yapısını, dinî hayatını ve kültürel dinamiklerini yansıtan değerli bir kaynaktır. Şiraz'daki toplumsal yapıyı inceleyen Francklin, şehrin halkının büyük çoğunluğunun Şii Müslümanlar olduğunu ve dini inançlarının sosyal hayat üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu belirtir. İslam'ın, özellikle Şii mezhebinin, şehirdeki günlük yaşantıyı belirleyici bir rol oynadığını gözlemler. Francklin, halkın dini ritüellere olan bağlılıklarını, camilerdeki toplu ibadetleri ve dini günlerdeki kalabalıkları dikkatlice betimler. Şehirdeki dini

²⁷ Francklin, *Observations Made on a Tour from Bengal to Persia, in the Years 1786-7*, s. 137-141; Ayrıca bkz. Erdoğan, *age.*, s. 244-245.

²⁸ Engelbert Keampfer, *Der Derbar-ı Şahinşah-ı İran*, çev. Keykavus Cihandari, Tahran 1350, s. 293.

ZEND DÖNEMİ ŞİRAZ’INDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT: WILLIAM FRANCKLIN’İN GÖZLEMLERİ (1786-1787)

liderlerin, özellikle Şii mollalarının toplumsal hayatta nasıl bir otorite kurduklarını ve halk üzerindeki etkilerini vurgular. Bu dini otorite, halkın günlük yaşamını, ahlaki değerlerini ve toplumsal ilişkilerini doğrudan şekillendiren bir güç olarak karşımıza çıkar.

Francklin, Şiraz’da karşılaştığı sosyal sınıflar arasında da önemli farklar gözlemler. Şehirdeki zengin sınıfın, özellikle tüccar ve aristokratların, dini hayatı daha çok bir saygınlık aracı olarak kullandıklarını, halk ise dini ritüelleri içsel bir ihtiyaç olarak gördüğünü ifade eder. Bu durum, Francklin’in sosyal yapıyı analiz ederken, dini inançların toplumdaki sınıfsal farklılıklarla nasıl iç içe geçtiğini ve farklı sınıfların inançları kullanma biçimlerini yansıtmakta büyük bir önem taşır. Seyahatnamesinde, Francklin, Şiraz’daki halkın kültürel yönlerini de aktarır. Şiraz, tarihte önemli bir kültürel merkez olarak bilinir; şehrin mimari, sanat ve bilim alanlarında derin bir geçmişe sahip olduğu gözlemlenir. Francklin’in gözlemlerinin bir diğer boyutu da Şiraz’daki günlük yaşamla ilgilidir. Şehirdeki pazarlar, zanaatkarlar, esnaflar ve geleneksel iş kolları hakkında yaptığı gözlemler, dönemin İran toplumunun ekonomik yapısına dair kıymetli bilgiler sunar. Şiraz’daki esnaf ve tüccarların ticaret yöntemleri, pazarlardaki sosyal etkileşimler ve bu etkileşimlerin kültürel yapıyı nasıl şekillendirdiği üzerinde duran Francklin, bölgedeki ekonomik faaliyetlerin de dini ve kültürel yapılarla nasıl etkileşim içinde olduğunu vurgular.

Bu çalışmada, İngiliz seyyah William Francklin’in Şiraz topraklarındaki gözlemleri kapsamlı bir biçimde ele alınmış ve dönemin panoraması ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur. Francklin, Şiraz’da bulunduğu süre boyunca bölgeyi ayrıntılı şekilde kaleme almış; bu bağlamda XVIII. yüzyılın sonlarına tarihlenen Şiraz ve seyyahın geçtiği diğer bölgeler hakkında sunduğu bilgiler, okuyucuların dönemi daha geniş bir perspektiften değerlendirebilmesine imkân sağlamaktadır. Nitekim bu tür seyahatnameler, söz konusu şehirlerin coğrafi konumlarını, ekonomik yapılarını, demografik ve kültürel özelliklerini inceleme olanağı sunarken, aynı zamanda sosyal yaşamın anlaşılmasına da önemli katkılar sağlar. Seyyahların kaleme aldığı eserler, özellikle Şiraz gibi merkezi öneme sahip şehirler ve çevresindeki bölgelerin tarihine dair değerli veriler içermektedir. Bu metinler, seyyahların bulundukları yerlerdeki sosyal yapıyı, kültürel çeşitliliği ve yerel halkı nasıl gözlemleyip değerlendirdiklerini de ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Francklin’in Bengal’den İran’a adlı seyahatnamesi, yalnızca bir gezi anlatısı olmanın ötesinde, XVIII. yüzyıl İran’ındaki sosyo-kültürel yapıyı, dinî inançları ve toplumsal dinamikleri anlamak bakımından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu yönüyle eser, XVIII. yüzyıl İran’ı üzerine yapılan araştırmalar için zengin ve güvenilir bir belge olarak değerlendirilebilir.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

This study aims to provide a comprehensive analysis of how the English traveler William Francklin perceived and evaluated the socio-cultural fabric of Shiraz during the reign of Karim Khan Zand in the late 18th century. Francklin arrived in Shiraz on March 29, 1786, and his detailed travelogue stands as one of the rare Western sources offering firsthand insights into Iranian urban life during a significant period of political stabilization and cultural flourishing under the Zand dynasty. Having joined the East India Company in 1782 and subsequently attaining military ranks such as lieutenant and captain, Francklin’s journey was part exploration and part documentation, reflecting both personal curiosity and the imperial interests of his era.

Shiraz was the political capital of the Zand dynasty and served as an important center for cultural, religious, and commercial activities in southern Iran. Under Karim Khan Zand’s relatively peaceful rule, the city experienced a renaissance of arts, architecture, and trade, making it a focal point for scholars, merchants, and travelers alike. Francklin’s observations are therefore invaluable for understanding the social dynamics, religious practices, economic life, and urban environment of Shiraz in the 18th century. His writings not only record the physical and social features of the city but also reveal his interpretative lens shaped by Western notions of culture and society.

The period witnessed increasing interactions between East and West, and travel narratives like Francklin’s played a crucial role in shaping European perceptions of the Islamic world. Such accounts contributed to the emerging field of Oriental studies and informed political, economic, and cultural engagements. Hence, analyzing Francklin’s travelogue offers insights not only into Iranian society but also into the ways in which Western travelers constructed and communicated their understandings of “the East.” This study thus situates Francklin’s observations within the broader historical and cross-cultural context of the late 18th century.

Methodology

This research follows a descriptive qualitative methodology with a focus on content analysis. The primary data source is William Francklin’s original travelogue, which contains extensive descriptions of Shiraz’s social customs, religious ceremonies, architectural landmarks, and daily practices. The analysis aims to extract key themes and patterns reflecting the socio-cultural structure of Shiraz as seen through Francklin’s eyes. To enrich the interpretation and ensure accuracy, the study cross-references Francklin’s narrative with a wide range of secondary sources including Persian historical chronicles, contemporary travel accounts by other European

visitors, and modern academic research on 18th-century Iranian society. This triangulation of sources helps to contextualize and validate Francklin's observations.

Special attention is given to understanding the nuances of social hierarchy, religious practices, and urban life, using qualitative coding techniques to categorize and interpret the data thematically. Moreover, the study examines how Francklin's Western background influenced his perceptions and descriptions, including his comparisons between Iranian and European customs. By situating Francklin's work within a larger corpus of travel literature and diplomatic reports, the research provides a balanced and critical perspective on the reliability and significance of his account.

Results

Francklin's observations begin with a thorough appraisal of Shiraz's geography and climate, noting the city's location in a fertile valley surrounded by mountains, which contributed to its mild weather and agricultural productivity. The cityscape was characterized by a harmonious blend of traditional Persian architectural styles and new constructions commissioned during Karim Khan's rule. Francklin paid particular attention to public buildings such as mosques, bazaars, caravanserais, and baths, analyzing their architectural features and the social functions they served.

Architecture in Shiraz, as detailed by Francklin, was deeply intertwined with social identity and cultural expression. He described how the grand mosques were centers not only for worship but also for education and communal gatherings, symbolizing the fusion of religious devotion and social cohesion. Residential architecture reflected social stratification, with wealthy families residing in elaborately decorated homes featuring gardens and courtyards, while common folk lived in simpler quarters. These spatial arrangements embodied the class distinctions prevalent in Shiraz society.

Francklin's depiction of the city's bustling marketplaces offers valuable insight into the economic and social life of Shiraz. The bazaars were vibrant spaces where merchants, artisans, farmers, and buyers interacted daily, facilitating both commerce and social networking. The description of goods ranging from spices, textiles, and carpets to everyday necessities illustrates the city's role as a commercial hub linking regional and international trade routes. Francklin also noted the particular shopping customs, bargaining styles, and social etiquette practiced in these markets, underscoring the marketplaces' importance as social institutions.

Religious life was another central focus of Francklin's account. He provided detailed descriptions of Islamic festivals such as Eid al-Fitr, marking the end of Ramadan; Eid al-Adha, the feast of sacrifice; and Laylat al-Qadr, the Night of Power. These celebrations were portrayed as elaborate communal events that combined solemn worship with social festivities, reinforcing community solidarity and collective memory. Francklin's observations extend to the role of religious leaders, public sermons, and the integration of religious law in everyday life. He compared these practices with Christian liturgical traditions, offering a cross-cultural lens that highlighted both shared values and distinct ritual forms.

Social customs related to family and life cycle events were meticulously recorded. Marriage ceremonies, for example, involved complex rituals and celebrations that demonstrated social alliances and familial status. Child naming ceremonies and other rites of passage were equally significant, embodying cultural values and reinforcing social bonds. Francklin's description of funerary customs, particularly the *merasim-i tedfin* (burial ceremonies), revealed how death rituals were imbued with religious symbolism and community participation, reflecting beliefs about the afterlife and social continuity.

An important aspect of Francklin's narrative is his awareness of social stratification and class dynamics in Shiraz. He observed the functioning of various social groups and their interactions, including distinctions between merchants, religious scholars, artisans, and peasants. Francklin's outsider perspective allowed him to note both the visible markers of status and the subtler cultural practices that maintained social order. His comparisons with Western social structures provided a reflective framework, albeit one shaped by the cultural assumptions of his time.

Conclusion

In conclusion, William Francklin's travelogue serves as a crucial primary source for understanding the socio-cultural environment of Shiraz and 18th-century Iran more broadly. His comprehensive and nuanced observations shed light on the city's urban planning, social hierarchy, religious traditions, economic life, and cultural practices. By contextualizing his work alongside other contemporary sources, this study confirms the value of Francklin's account as a detailed and insightful depiction of a society that was both deeply traditional and dynamically engaged with the changing political and cultural currents of its era.

Francklin's writings transcend simple travel narration; they are documents of intercultural engagement that helped shape European understanding of the Islamic world. His travelogue reveals dimensions of Iranian society

ZEND DÖNEMİ ŞİRAZ'INDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT: WILLIAM FRANCKLIN'İN GÖZLEMLERİ (1786-1787)

often obscured in Western discourse, contributing to a more balanced historical and cultural perspective. Ultimately, this research underscores the importance of such firsthand accounts for reconstructing historical realities and fostering meaningful cross-cultural dialogue, especially in relation to the complex social and religious fabric of 18th-century Iran.

KAYNAKÇA

- ATEŞ, Abdurrahman, “Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra İran’da Hakimiyet Mücadeleleri ve Osmanlı Devleti’nin İran Politikası”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 2, 2006, ss. 53-64.
- BEHDANİ, Müşfik, *Nadir Şah*, Doğu Matbaası, Mehran 1331.
- DEVEBAKAN, Mikail, *İran’da Modernleşmenin Ayak Sesleri: Mirza Melkum Han ve Faaliyetleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2023.
- ERDOĞAN, Eralp, “Seyyah Notlarına Göre Safevilerde Düğün, Ölüm, Yas ve Bayram Merasimleri”, *SDÜ Fen-Edebiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 47, Ağustos 2019, ss. 238-250.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Gadîr-i Hum”, *DİA*, XIII, ss. 279-280.
- FRANCKLİN, William, *Ez Bengal be-İran*, çev. Muhsin Câvidân, Tahran 1358, Dânişgâh-ı Tahran.
- FRANCKLİN, William, *Observations Made on a Tour from Bengal to Persia, in the Years 1786-7*, London 1790, Printed for T. Cadell.
- GÜNARSLAN, Hüseyin, “İngilizlere Başkaldırı: Sipahi İsyanında Bengal Ordusunu İsyana Götüren Sebepler”, *İzmir Sosyal Bilimler Dergisi*, III/1, (2021), ss. 26-38.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Fersah”, *DİA*, VII, ss. 412.
- HOBNAZIR, Hasan, *Tarih-i Şiraz Ez ağaz ta ibtidai saltanat-ı Kerim Han Zend*, Sokhan, Tahran 1380.
- İVANOV, Mihail Sergeyeviç, *18. Asrın İkinci Yarısında İran*, çev. Hasan Demiroğlu, İstanbul 2021.
- KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi 1700-1925*, Selenge Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2020.
- KEAMPFER, Engelbert, *Der Derbar-ı Şahinşah-ı İran*, çev. Keykavus Cihandari, Tahran 1350.
- LARUDİ, Nurullah, *Nadir Peser-i Şimşir*, Kitab-ı Parsa, Tahran 1319.
- NİAKOU, Seyyid Amir i- Kalam, Sadık Ziba, *İran der Asrı Nadir*, İntişarat-ı Rozench, Tahran 1388.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Lurlar”, *DİA*, II, 161-162.
- PERRY, John R., *Karim Khan Zand*, Oneworld Yayınları, İngiltere 2006.
- PERRY, John R., *Kerim Khan Zand*, History Of İran 1747-1779.
- RECEBİ, Perviz, *Kerim Han Zend ve Zamanı*, Amme Kitap, Tahran 1289.
- SAFA, Mikael, RIZAİ, Muhammed “Ârâyaha-yı Dastanî Menâbi-i Asr-ı Safavî ve Resmîyyet-i Teşeyyo der İran”, *Şii Araştırmaları*, VI/24 (2017), 105-133.
- SALÂHİ, Mehmet, *Kâmûs-ı Osmânî*, haz. Ali Birinci, İstanbul 2019.
- SEMNANİ, Penahi, *Kerim Han Zend Niguterin Namdar Tarih-i İran*, Neda Yayınları, Tahran 1375.
- SOYSAL, Esin E., VAHİD, Esedullah, “Türkiye-İran Azerbaycan Bölgesinde Evlenme ve Düğün Ritüelleri”, *Folklor Akademi Dergisi*, VI/1, ss. 95-104.
- SÜLEYMANOV, Mehman, *Nadir Şah*, İntişarat-ı Endişe, Tahran 2010.
- TAVERNİER, Jean B., *Sefername-i Tavernier*, çev. Hamid Erbab Şirani, Tahran 1382.
- TEVHİDİ, Kalimullah, *Nadir-i Sahipkeran*, Jiyar Yayın, Tahran 1384.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- VALLE, Pietron Della, *Sefername-i Pietro Della Valle*, çev. Şuaeddin Şifa, Tahran 1348.
- VARICI, Adem, “İslam Tarihinde Bir Dönüm Noktası: “Gadîr-i Hum Olayı” ve “Hz. Ali’nin Velâyeti” Konusunda Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, *İslam Medeniyeti Dergisi*, VI/46 (2020), ss. 51-67.

YILDIRIM, Nimet, “Eski İranda Dinler ve Dinsel İnanışlar-I”, *Doğu Araştırmaları*, sayı, 5, 2010, ss. 5-32.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinasyon Birimi tarafından 2025/62 proje numarası kapsamında desteklenmiştir.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study was supported by the Scientific Research Projects (BAP) Coordination Unit of Tokat Gaziosmanpaşa University under project number 2025/62.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**ZEND DÖNEMİ ŞİRAZ’INDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT: WILLIAM FRANCKLIN’İN
GÖZLEMLERİ (1786-1787)**